

"בטרם תבוא שנת הרעב" - במרוקו ובליטא

"הני שב שמעתא, דאיתאמרן בצפרא בשבתא קמיה
דרב חסדא בסורא, בהדי פניא בשבתא קמיה דרבא
בפומבדיתא. מאן אמרינהו: לאו אליהו אמרינהו?"
(עירובין מג, א)

כתוב בגמרא (תענית יא, א):

אמר ריש לקיש: אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון, שנאמר: 'וליוסף ילד
שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב'.

בשנים של רעב "צריך אדם לנהוג צער בעצמו" (רש"י שם), ולפיכך אסור לו לשמש
מיטתו. בניו של יוסף נולדו לו לפני הרעב ולא בשנות הרעב (בראשית מא, נ), מכאן
שאסור לשמש מיטתו בשני רעב.

אמנם, הגמרא מסייגת דין זה: 'תנא: חסוכי בנים משמשין מטותיהן בשני רעבון'.
דין זה נפסק להלכה ברמב"ם (הלכות תעניות ג, ח): 'וכל מי שקיים מצות פריה ורביה
אסור לו לשמש מטתו בשני רעבון'.

אבל התוספות שם הקשו: 'ואם תאמר: הרי יוכבד נולדה בין החומות, ואותו העת
עת רעב היה, ועל כרחך שימשו מטותיהן בשני רעבון!' מתרצים התוספות: 'ויש לומר
דלכולי עלמא לא הוי אסור, אלא למי שרוצה לנהוג עצמו בחסידות, ויוסף לא
שימש אבל שאר בני אדם שימשו'. תירוצם של התוספות עומד בניגוד לפסקו
של הרמב"ם, ולשיטתם אין איסור לשמש מיטתו בשני רעב אלא "למי שרוצה
לנהוג עצמו בחסידות"; יוסף אכן לא שימש, אבל שאר בני אדם - ובכללם לוי -
שימשו.

אמנם ר' חיים בן עטר בעל 'אור החיים' הקדוש מבין את דרשתו של ריש לקיש
במסכת תענית אחרת:

בטרם תבוא שנת וגו' - במסכת תענית דרשו ז"ל מכאן שאסור לשמש מטתו
בשני רעב. **ובהכרח לומר שדרשתם היא באם אינו ענין ליוסף, שהרי הוא
עדיין לא קיים פריה ורביה ואמרו שם בש"ס בפירוש שחשוכי בנים משמשין
מטותיהן בשני רעב, ולא מציינו שהיו ליוסף בנים קודם אפרים ומנשה, וכפי
הדין אפילו בשבע שני רעב היה לו לשמש, אלא שהכתוב נדרש באם אינו
ענין.**

הביטוי "בְּטָרָם תְּבוֹא שְׁנַת הָרָעַב" לא בא ללמד על יוסף עצמו, שהרי היה מותר לו לשמש גם בשני רעב כאמור. אלא שאם ביטוי זה "אינו ענין ליוסף, שהרי הוא עדיין לא קיים פריה ורביה" - הרי הוא ענין לשאר בני אדם שכבר קיימו מצות פריה ורביה; "בְּטָרָם תְּבוֹא שְׁנַת הָרָעַב" לא כדי ללמד על יוסף בא - אלא כדי להורות לדורות הבאים.

לאור זאת ממשך אור החיים הקדוש:

ומעתה לא קשה מה שהקשו התוספות שם מיוכבד שנולדה בין החומות ששימש לוי בשני רעב, כי כשירדו אבותינו מצרימה היתה שנה שניה לשני רעב, ונדחקו לומר שמדת חסידות שנו ולוי לא היה חסיד בדבר זה. ואין נראין דבריהם, לא במה שאמרו מדת חסידות - כי מכתוב דרשו לה, ולא במה שיצא מדבריהם כי לוי לא היה חסיד - העידה עליו התורה 'לאיש חסידך' כי הוא היה חסיד שבשבטים, והגם שעל זרעו הוא אומר - הענפים יגידו על השורש. וקושיית התוספות אינה קושיא, כי דרשת חכמים היא באם אינו ענין, ולוי לצד שהיה חסר נקבה לא נמנע מלשמש מטתו כהלכה.

אור החיים הקדוש מתנגד לתירוצם של התוספות, שאין איסור לשמש מיטתו בשני רעב אלא מידת חסידות היא, משני טעמים: א. "כי מכתוב דרשו לה" - הלימוד שלמדו מבוסס על פסוק, ואם כן הוא מורה את שורת הדין ולא מידת חסידות. ב. בברכתו של משה כתוב (דברים לג, ח): "וּלְלוֹי אָמַר תִּמְיֵךְ וְאַוְרֵיךְ לְאִישׁ חֲסִידֶךָ אֲשֶׁר נָסִיתוּ בְּמִסָּה תְּרִיבָהּ עַל מֵי מְרִיבָהּ", ואם כן "העידה עליו התורה... כי הוא היה חסיד שבשבטים", ואיך ניתן לומר שלא נהג בחסידות. אמנם, מוסיף אור החיים הקדוש, עדות זו שהעידה עליו התורה לא נאמרה כלפי האיש לוי אלא כלפי שבט לוי, דהיינו זרעו של לוי; אך "הענפים יגידו על השורש", העובדה ששבטו של לוי מצטיין בחסידות יש בה כדי ללמד על מידת חסידותו של לוי אבי השבט¹.

אלא, אומר אור החיים הקדוש, דרשתו של ריש לקיש לא נאמרה ביחס למי שלא קיים מצות פריה ורביה (וגם יוסף עצמו היה מותר לשמש מיטתו בשני הרעב); ומכיון שההלכה היא כבית הלל שקיום מצות פריה ורביה הוא בהולדת זכר ונקבה², ולוי לא היתה לו עדיין בת, לפיכך היה מותר לשמש מיטתו גם בשני רעב.

למרבה ההפתעה, מהלך דומה מאוד לזה של אור החיים הקדוש מצוי גם בפירוש

1 שהוא השורש. והשווה פתיחתו של הרמב"ם לאיגרת תימן: "על שרשי האמת יעידו גזעיהם, ועל טוב המעיינות יסהידו נובעיהם".

2 יבמות סא, ב; וראה רמב"ם הלכות אישות טו, ד: "כמה בנים יהיו לו לאיש ותתקיים מצוה זו בידו - זכר ונקבה, שנאמר 'זכר ונקבה בראם'".

'גבורת ארי' למסכת תענית, שנתחבר על ידי רבי אריה ליב גינצבורג (בעל 'שאגת אריה') אשר חי באותה תקופה ממש בליטא³. נעתיק את עיקר דבריו⁴:

אמר ריש לקיש אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון שנאמר וליוסף יולד וגו'. ואף על גב דחשוכי בניס מותרים לשמש כדמסיק, אם כן לא צריך קרא לומר שנולדו לו קודם שני הרעב, דאפילו נולדו בשני הרעב נמי לית לן בה כיון דלא היו לו בניס קודם לכן. דיש לומר דהני מילי באין לו כלל, אבל אם יש לו אפילו אחד אסור לשמש מטתו בשני הרעבון. משום הכי קאמר קרא שנולדו שניהם קודם הרעב, דאילו בשני הרעב כיון שנולד לו אחד שוב היה אסור לשמש.

מיהו קשה לי, כיון דקיימא לן כבית הלל דאמרי בפרק ו' דיבמות דאין מקיים פריה ורביה אלא אם יש לו זכר ונקיבה, וכיון דחשוכי בניס מותרים לשמש משום מצוה דפריה ורביה, הוא הדין נמי אפילו יש לו בניס כל כמה דלית ליה זכר ונקיבה מותר לשמש כיון דעדיין לא קיים פריה ורביה. ואם כן מאי איריא דקאמר קרא שנולדו לו קודם הרעב, הא אפילו בשני הרעב, ואף אחר שנולדו לו השני בניס, היה מותר לשמש, כיון שעדיין לא היה לו בת ולא קיים פריה ורביה עדיין... **לכן נראה לי דודאי יוסף היה מותר לו לשמש בשני רעבון כיון דלא היה לו עדיין בת ולא קיים פריה ורביה. והא דאמר קרא בטרם תבוא שנת הרעב לאו ללמוד על עצמו של יוסף אתא, לומר דבשנת הרעב היה אסור לו לשמש, דלדידיה גופה היה מותר כיון דאכתי לא קיים פריה ורביה. אלא קרא יתירה בעלמא הוא ללמוד על אחרים שכבר קיימו פריה ורביה אתא, לאסור לשמש בשני רעבון...** ובהכי ניחא לי מה שהקשו התוספות מיוכבד שנולדה בין החומות בשני הרעב, ודחקו לומר מתוך זה דליכא איסורא לשמש בשני הרעבון אלא מדת חסידות בעלמא. ודברים תמוהים הן, הא ריש לקיש אמר אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון, אלמא איסורא נמי איכא ולא מדת חסידות לחוד. ועוד, כיון דנפקא ליה מקרא ליכא למימר דמשום מדת חסידות הוא דאיכא. והרבה תירוצים אמרו המפרשים על קושיית התוס', ואין ממש בכולן.

אבל למאי דפירשתי ניחא, דודאי בין יוסף בין לוי כיון שלא היה להם עדיין בת ולא קיימו פריה ורביה מותרין היו לשמש, וקרא יתירא דבטרם תבוא שנת הרעב ללמוד על אחרים שקיימו פריה ורביה כבר הוא דקאתא.

3 ר"ח בן עטר בעל 'אור החיים' נולד במרוקו בשנת תנ"ו (1696), ור' אריה ליב בעל 'שאגת אריה' נולד בליטא בערך בשנת תנ"ה (1695).

4 ויש לשים לב שהוא מציג את הדברים כחידוש שלו.